

หัวข้อ 31

ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนระดับหมู่บ้าน (ตอนที่ 1)

ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ในหัวข้อนี้จะพูดถึง ความเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวอย่างรวดเร็วของหมู่บ้านในภาคต่าง ๆ ของไทย นับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นต้นมา โดยแบ่งเป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

ก. ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้าน

1. การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์
2. การขยายตัวของรัฐเข้าสู่หมู่บ้าน
3. ความร่อยหรอของทรัพยากรในหมู่บ้าน

ข. การปรับตัวของชาวบ้านอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงในข้างต้น

1) การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์

ในช่วงเวลา 4 ทศวรรษที่ผ่านมาการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งในปัจจุบันชาวบ้านจะผลิตเพื่อตอบสนองต่อตลาดมากกว่าตอบสนองต่อการยังชีพของครอบครัวเป็นหลักดังที่เคยทำมา มีการขยายตัวของการปลูกข้าวและพืชไร่ต่าง ๆ เช่น ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และอ้อย เพื่อส่งเข้าสู่ตลาด การขยายตัวของเส้นทางคมนาคมในช่วงของการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะถนนที่เชื่อมหมู่บ้านกับเมืองและเชื่อมเมืองในภูมิภาคต่าง ๆ กับกรุงเทพฯ เป็นโครงสร้างพื้นฐานรองรับการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ เพราะทำให้การเคลื่อนย้ายแรงงานและผลผลิตเข้าสู่ตลาดสะดวกขึ้นอย่างมาก แต่การขยายเส้นทางคมนาคมไม่ได้เพิ่มอำนาจต่อรองของเกษตรกรที่ปลูกพืชป้อนตลาดขึ้นมากนัก ทั้งนี้เพราะการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ต้องใช้ทุนสูงทำให้เกษตรกรยังต้องผูกพันกับ "ผู้อุปถัมภ์" ในหมู่บ้านมากขึ้น ผู้ได้ประโยชน์จากการขยายเส้นทางคมนาคมจึงได้แก่ผู้อุปถัมภ์ซึ่งเป็นพ่อค้าเพราะสามารถรับซื้อผลผลิตจากเกษตรกรในราคาที่ตนกำหนดและส่งออกสู่ตลาดได้โดยสะดวก สามารถขยายกิจการในหมู่บ้านพร้อมกับขยายกิจการในตลาด ทำให้ได้กำไรเพิ่มขึ้นหรือสะสมทุนได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก

2) การขยายตัวของรัฐเข้าสู่หมู่บ้าน

พร้อมกับที่สัดส่วนของการผลิตเชิงพาณิชย์มีสูงขึ้นในหมู่บ้าน รัฐก็ขยายตัวเข้าสู่หมู่บ้านมากขึ้น ในระยะแรกรัฐเน้นในการสร้างความสงบเรียบร้อย โดยก่อตั้งระบบการบริหารท้องถิ่น อย่างที่รัฐใช้อยู่แล้วในเขตที่รัฐปกครองไปได้ถึงมาก่อน คือการแต่งตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน รัฐเลือกแต่งตั้ง "ผู้มีอิทธิพล" ซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ ขึ้นเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน ผู้มีอิทธิพลเหล่านี้จะได้ทรัพยากรเพิ่มมากขึ้นโดยอาศัย "เส้นสาย" ที่เชื่อมต่อกับรัฐและอำนาจรัฐที่ได้รับมอบหมายมา และภายหลังยังเชื่อมต่อกับนักการเมืองโดยเป็นหัวคะแนนให้แก่ักการเมือง แล้วทำให้เป็นการยากมากที่การเมืองในระบบเลือกตั้ง ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจะทำให้เกิดความเป็นธรรมในการใช้ทรัพยากรในชนบทได้ ในขณะที่ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ยิ่งมีความสำคัญมากขึ้นเพราะการเข้ามาของรัฐกลับทำให้ทรัพยากรไม่กระจายออกไปอย่างทั่วถึง

ประมาณทศวรรษ 2510 มีการขยายทรัพยากรจากรัฐเข้ามาใกล้หรือในชุมชนมากขึ้น เช่น สถานีอนามัย โรงเรียน และเจ้าหน้าที่ด้านต่าง ๆ แต่ทรัพยากรจากรัฐเหล่านี้ก็กระจายไปยังผู้คนในชนบทไม่เท่าเทียมกัน ผู้มีอิทธิพลหรือผู้นำหมู่บ้านที่รัฐแต่งตั้งขึ้นอาจเข้าถึงได้สะดวกกว่า นอกจากนี้ความขัดแย้งกันในการแย่งทรัพยากรที่รัฐนำมาให้ก็มีความรุนแรงมากขึ้น เช่น การแย่งที่ตั้งโรงเรียนให้ใกล้กับชุมชนของตน การแย่งน้ำจากการชลประทานหลวง เป็นต้น องค์กรชาวบ้านและกลไกทางวัฒนธรรมที่เคยใช้กันในชุมชนสำหรับการจัดสรรทรัพยากรในท้องถิ่นไม่ได้รับการส่งเสริมให้เข้ามาจัดสรรทรัพยากรที่รัฐนำเข้ามา ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตที่ทำให้ทรัพยากรต่าง ๆ ร้อยหรือก็ทำให้ชาวบ้านต้องการความช่วยเหลือจากรัฐมากขึ้น เพราะขนาดของปัญหาใหญ่ขึ้นจนเกินกำลังของชุมชนชาวบ้านหรือเกินกำลังชาวบ้านแต่ละครอบครัวจะจัดการเองได้ เช่น การชลประทานสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อเก็บกักน้ำแทนป่าซึ่งสูญสลายไปแล้ว และการแก้ปัญหาโรคระบาดในพืชหรือสัตว์ เป็นต้น และเมื่อการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวมากขึ้นชาวบ้านซึ่งมุ่งแสวงหาโอกาสของการประกอบการก็ต้องการบริการทางด้านสาธารณสุขจากรัฐด้วย

อย่างไรก็ตาม เมื่อรัฐขยายตัวไปสู่หมู่บ้านมากขึ้น อำนาจรัฐหาได้เข้มแข็งขึ้นไม่ เพราะต้องประนีประนอมกับ "ผู้มีอิทธิพล" ในท้องถิ่น ระบบราชการซึ่งเป็นเครื่องมือของรัฐก็ถูกควบคุมส่วนหนึ่งจาก "ผู้มีอิทธิพล" ในท้องถิ่น และจำนวนมากของ "ผู้มีอิทธิพล" เหล่านี้เข้ามาทำหน้าที่แทนรัฐเสียเอง กล่าวคือ ออกกฎและบังคับใช้กฎเหล่านั้นด้วยอำนาจของตนเองจนกลายเป็น "เจ้าพ่อ" และชาวบ้านก็ต้องหันไปพึ่ง "เจ้าพ่อ" แทนรัฐมากยิ่งขึ้นเนื่องจากทรัพยากรของรัฐซึ่งมีความสำคัญต่อชาวบ้านมากขึ้นนั้น "เจ้าพ่อ" มีส่วนในการกระจายอยู่มาก

3) ความร่อยหรอของทรัพยากร

นับตั้งแต่ยุคพัฒนาเป็นต้นมา ทรัพยากรที่จำเป็นในการผลิตด้านเกษตรกรรมร่อยหรอลงอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นน้ำ ป่า ที่ดิน แรงงาน และวัฒนธรรม

ความร่อยหรอของทรัพยากร : น้ำ

เนื่องจากป่าลดลงมากทำให้ฝนตกน้อยลงและน้ำในพื้นที่ต่าง ๆ มีน้อยลง มีผลกระทบต่อเขตที่เคยปลูกพืชเศรษฐกิจนอกฤดูทำนาอย่างมาก โดยเฉพาะในภาคเหนือซึ่งนอกจากเหตุทางธรรมชาติแล้วยังมีเหตุทางสังคมที่ทำให้น้ำเพื่อการเกษตรขาดแคลนด้วย กล่าวคือไม่มีใครอยากสละแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายให้อยู่ในสภาพดีเพราะไม่ค่อยมีเวลามาสละให้แก่งานส่วนรวม ประกอบกับที่นาของแต่ละครัวเรือนมีไม่เท่ากัน จึงใช้น้ำไม่เท่ากัน แต่การเรียกเกณฑ์กำลังคนไปรักษาเหมืองฝายใช้วิธีเรียกเกณฑ์จากทุกครัวเรือนเท่ากัน ทำให้คนไม่เต็มใจไปทำงาน การเกณฑ์แรงงานไปรักษาเหมืองฝายจึงทำน้อยลงคือปีละครั้งเท่านั้น ซึ่งไม่เพียงพอที่จะรักษาประสิทธิภาพของเหมืองฝาย

การขยายตัวของอุตสาหกรรมในส่วนภูมิภาคก็ทำให้น้ำเพื่อการเกษตรขาดแคลน นอกจากโรงงานอุตสาหกรรมจะแย่งน้ำไปใช้แล้วยังปล่อยน้ำเสียทำลายคุณภาพของน้ำจนไม่สามารถใช้ในการเกษตรได้ ในบางท้องที่น้ำเสียทำให้เกิดวัชพืชนานาอย่างรุนแรงจนไม่สามารถปราบได้และยังทำลายสัตว์น้ำและพืชน้ำซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชาวบ้านอีกด้วย

ทางด้านการประมงน้ำเค็ม คุณภาพของน้ำชายฝั่งเสื่อมลงอย่างรวดเร็วเพราะการประมงเชิงพาณิชย์ขนาดใหญ่และการเลี้ยงกุ้งกุลาดำชายฝั่ง ปริมาณสัตว์น้ำก็ร่อยหรอลงจนการจับสัตว์น้ำด้วยเรืออวนลากในบางท้องที่ไม่คุ้มกับค่าเสียหาย การเลี้ยงกุ้งกุลาดำก็ประสบปัญหาเพราะนอกจากราคาในตลาดจะลดลงแล้วยังเกิดโรคระบาดเพราะคุณภาพของน้ำเสื่อมลง ขณะเดียวกันก็ทำลายประมงชายฝั่งของชาวบ้านเพราะจำนวนสัตว์น้ำตามชายฝั่งลดลงมากเนื่องจากน้ำเสียจากนาุ้งที่ปล่อยลงสู่ทะเล ส่วนผู้เลี้ยงกุ้งรายเล็กก็ต้องลงทุนสูงขึ้นเพราะต้องซื้อน้ำทะเลจากบริษัทใหญ่ซึ่งมีทุนมากพอจะต่อท่อออกไปไกลเพื่อดูคุณภาพน้ำทะเลที่สะอาดมาเลี้ยงกุ้ง

ความร่อยหรอของทรัพยากร : ป่า

ป่าเคยเป็นแหล่งสำรองสำหรับการขยายที่ดินในกรณีที่มาชิกในครอบครัวเพิ่มขึ้น เคยเป็นแหล่งรองรับการอพยพหลบภัยธรรมชาติหรือภัยทางสังคม เช่น ฝนแล้ง ใจผู้ร้ายรบกวน เคยเป็นแหล่งอาหาร แหล่งยารักษาโรค แหล่งวัสดุใช้สอย แหล่งน้ำ แหล่งผลิตสินค้าบางอย่าง เช่น ไม้ฝาง ครั่ง แต่ในปัจจุบันป่าร่อยหรอลงมากจนมีผลกระทบต่อชุมชนเกษตรกรรมอย่างกว้างขวาง เช่น เกษตรกรจะต้องลงทุนซื้อที่ดินแทนการบุกเบิกจับจอง หมดโอกาสอพยพหาที่ทำกินใหม่ต้องเปลี่ยนไปสู่การอพยพเข้าเมือง ส่วนผู้ที่ยังคงอยู่ในหมู่บ้านก็ขาดรายได้ที่เคยได้จากป่า

ความร่อยหรอของทรัพยากร : ที่ดิน

การถือครองที่ดินในประเทศไทยเท่าที่ผ่านมาแม้ว่าจะมีความเหลื่อมล้ำอยู่ไม่น้อย แต่ระบบความสัมพันธ์ในวัฒนธรรมเดิมของไทยช่วยปรับความเหลื่อมล้ำนี้ได้อยู่บ้าง เช่น มีประเพณีที่ให้ความรับรองแก่สาธารณสมบัติอย่างมั่นคง เช่น น้ำซับ ป่า ที่ดินซึ่งใช้ปลูกพืชต่าง ๆ เนื่องจากการผลิตไม่ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อตลาด ทำให้แรงผลักดันที่จะละเมิดกฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมเหล่านี้มีน้อย แต่สภาพดังกล่าวนี้เปลี่ยนไปเมื่อการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวขึ้น การบุกเบิกที่ดินในป่าเพื่อการเพาะปลูกพืชไร่กระทำกันอย่างกว้างขวาง แต่รัฐไม่ได้เข้าไปรับรองกรรมสิทธิ์หรือจัดการการถือครองที่ดินของคนจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในเขตป่า ทำให้กรรมสิทธิ์และการจัดการที่ดินตกอยู่ภายใต้ระบบ "เจ้าพ่อ", "เจ้าแม่", "หลงจู", "กำนัน" ฯลฯ ระบบนี้เข้าไปกำหนดการใช้ที่ดินโดยทางอ้อมอยู่ด้วย ในขณะที่เดียวกันก็เป็นส่วนที่จำเป็นในการนำผลผลิตพืชไร่เข้าสู่ตลาด

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ที่ดินเพื่อการเกษตรถูกเปลี่ยนแปลงการนำไปสู่ลักษณะอื่น ๆ มากขึ้น เช่น เป็นที่อยู่อาศัย เป็นพื้นที่ขยายผลผลิตเพื่อการส่งออก เป็นโรงงานอุตสาหกรรม นอกจากนี้การขยายตัวของอุตสาหกรรมเกษตรและเกษตรกรรมเชิงพันธสัญญาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตและการใช้ที่ดินไปอย่างมาก

การสูญเสียที่ดินของเกษตรกรก็เพิ่มขึ้นนับจากประมาณ พ.ศ. 2530 มาเช่นกัน บรรดานายทุนพยายามรวมศูนย์การใช้ที่ดินเพื่อธุรกิจของตน เป็นต้นว่า ทำธุรกิจท่องเที่ยว หรือปลูกพืชเศรษฐกิจมากขึ้น นอกจากที่ดินในหมู่บ้านจะเปลี่ยนไปอยู่ในมือคนนอกแล้ว ภายในชุมชนเองที่ดินก็เปลี่ยนมือไปสู่ชาวนารวยในหมู่บ้านเดียวกันด้วย ทั้งนี้เพราะการผลิตข้าวไม่ให้กำไรเพียงพอ ชาวนารวยก็ต้องปรับตัว เช่น เปลี่ยนที่นาเป็นสวนผลไม้ หรือเป็นนาทุ่งกุลาดำรับการขยายตัวของตลาดผลไม้และทุ่งกุลาดำในต่างประเทศ กิจกรรมเหล่านี้ต้องใช้ที่ดินจำนวนมากจึงจะได้กำไรคุ้ม ทำให้ต้องกว้านซื้อที่ดินจากเกษตรกร ซึ่งนอกจากจะส่งผลให้เกษตรกรจำนวนมากที่สูญเสียที่ดินต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างแล้วยังผลักดันให้เกษตรกรอีกส่วนหนึ่งบุกเบิกจับจองที่ป่าสงวน เพื่อทำกินแทนที่ดินที่ขายไปแล้วด้วย

ความร่อยหรอของทรัพยากร : แรงงาน

เมื่อการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์ที่เพิ่มมากขึ้นตามลำดับทำให้การจัดการด้านแรงงานในกระบวนการผลิตแบบเก่า เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานด้วยการลงแขก ต้องยกเลิกไป แรงงานจ้างมีความสำคัญในการผลิตด้านเกษตรกรรมมากขึ้น ขณะเดียวกันเกษตรกรซึ่งได้รับความบีบคั้นทางเศรษฐกิจเพราะปัญหาต่าง ๆ โดยไม่ได้รับความเกื้อหนุนอย่างถูกต้องจากรัฐ เช่น การใช้ทุนในการผลิตสูง ราคาพืชผลตกต่ำ ทรัพยากรร่อยหรอ ฯลฯ ก็จำเป็นต้องหารายได้้นอกไร่นาของตนเพิ่มขึ้นตลอดเวลาโดยการขายแรงงาน จนกระทั่งในปัจจุบันสัดส่วนของรายได้้นอก

ไร่นามีมากกว่ารายได้จากรายได้ในครอบครัวของเกษตรกรในทุกภาคของประเทศ และในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการได้ดึงเอาแรงงานจากภาคเกษตรกรรมให้หลุดออกไปจากภาคนี้อย่างเด็ดขาดมากขึ้น ทำให้แรงงานกลายเป็นสินค้าในตลาดอย่างแท้จริงมากขึ้น แม้แต่การผลิตขนาดเล็กของเกษตรกรทั่วไปก็ยังคงต้องลงทุนจ้างแรงงาน มีการอพยพแรงงานตามฤดูกาลจากภาคที่มีแรงงานเกินมายังส่วนที่ขาดแคลนแรงงานจำนวนมากและทำอยู่เป็นประจำ ก่อให้เกิดเครือข่ายทางธุรกิจเกี่ยวกับการจัดหาและจัดการแรงงานในภาคเกษตรจำนวนมาก แรงงานที่เหลืตกค้างในชนบทเป็นแรงงานไร้ฝีมือในภาคเกษตรกรรมที่มีงานทำเฉพาะฤดูกาล ดำรงชีวิตอยู่ได้ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับนายทุนที่ดินซึ่งต้องการความมั่นคงในการจ้างแรงงานให้ได้อย่างพอเพียง ส่วนเกษตรกรที่สามารถผลิตทางเกษตรกรรมอยู่ได้ก็มักจะต้องรวมศูนย์การใช้ที่ดินให้ใหญ่ขึ้นแล้วทำการผลิตโดยวิธี "ทุนเข้มข้น" มากขึ้น รวมทั้งการหันไปปลูกพืชอื่น ซึ่งให้ผลตอบแทนดีกว่าข้าว หรือปรับเปลี่ยนมาทำนาหว่านแทนเพราะใช้แรงงานน้อยกว่า ทั้งยังสามารถใช้เครื่องเกี่ยวข้าวและนวดข้าวได้ซึ่งแม้ว่าจะให้ผลผลิตต่ำลงแต่ก็เป็นหลักประกันว่าจะมีข้าวกิน แต่การจะปรับเปลี่ยนเช่นที่กล่าวข้างต้นได้ก็ต้องมีทั้งทุน, ขาวสาร, ความรู้, และ "เส้นสาย" โยงใยความสัมพันธ์กว้างขวางพอสมควร ชาวนาเล็กจำนวนมากไม่อยู่ในฐานะจะปรับเปลี่ยนเช่นนี้ได้ จึงไม่มีทางเลือกมากนักนอกจากการเข้าสู่ตลาดงานจ้าง ไม่ว่าจะ เป็นแรงงานในภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรม หรือภาคบริการ

ความร่อยหรอของทรัพยากร : วัฒนธรรม

วัฒนธรรมที่เคยมีมาในชุมชนเกษตรกรรมไทยเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เอื้อต่อการผลิตเพื่อยังชีพและการผลิตทางเกษตรกรรม การที่ระบบความสัมพันธ์เช่นนี้จะดำรงอยู่ได้ก็ต้องอาศัยความรู้หรือภูมิปัญญา, ค่านิยม, และแบบปฏิบัติที่เป็นจารีตประเพณีและพิธีกรรมบางอย่างเกื้อหนุน สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นทรัพยากรเพราะประชาชนในวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ สามารถนำมาใช้ในการดำรงชีวิตให้เป็นปกติสุขและสามารถนำมาใช้เพื่อช่วยการผลิตของตนเองได้ แต่ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วเป็นผลให้สิ่งที่คอยเกื้อหนุนระบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่า วัฒนธรรมนี้เสื่อมสลายลงอย่างรวดเร็ว เป็นต้นว่าในเรื่องของค่านิยม

ความรวยกลายเป็นเครื่องหมายแห่งสถานภาพที่สูงในสังคมแทนความดี หรือเกิดมีทัศนคติว่าการทำงานกลางแจ้งเป็นงานต่ำกว่างานโรงงานเพราะต้องทำงานหนักกว่า การตัดสินใจในทางเศรษฐกิจของครอบครัว ก็ถือเอาเรื่องกำไร-ขาดทุนเป็นเกณฑ์แต่เพียงอย่างเดียวมากขึ้น และพฤติกรรมแบบบริโภคนิยมแพร่ระบาดหนักขึ้น ระบบเครือญาติเริ่มแตกสลายลง เกิดกรณีพิพาทในกลุ่มเครือญาติอยู่เสมอ เพราะต่างก็มุ่งกำไรหรือประโยชน์สูงสุดของตนเป็นหลัก กลุ่มที่ตั้งอยู่บนความสัมพันธ์ตามแบบเดิมอื่น ๆ นอกจากครอบครัว เช่น กลุ่มเอามือเอววัน หรือ "พัก" ใน

ภาคใต้, องค์กรเหมืองฝายและศรัทธาวัดในภาคเหนือ ฯลฯ ก็แตกสลายไปด้วย ไม่สามารถปรับตัวสำหรับหน้าที่ใหม่ ๆ ที่จำเป็นแก่สมาชิกได้ ในขณะที่ชาวบ้านไม่ได้อยู่ในวัฒนธรรมของการรวมกลุ่มกันในลักษณะของความสัมพันธ์เชิงสัญญา พลังต่อรองของชาวบ้านไม่ว่าในทางเศรษฐกิจ, สังคม, หรือการเมืองจึงอ่อนแอลง

นอกจากนี้ภูมิปัญญาหรือความรู้ที่เคยสั่งสมมาใน "วัฒนธรรม" ก็สูญหายหรือลี้มเลือนไปในหมู่ชาวบ้าน เช่น พันธุ์ข้าวหลายชนิดที่เคยปลูกก่อนที่จะข้าว กข.จะแพร่หลาย หรือการขจัดโรคพืชตามแบบเก่าก็ไม่เป็นที่รู้จักกันอีกต่อไป การสูญเสียทางภูมิปัญญาเห็นได้ชัดในการนำการศึกษาสมัยใหม่เข้าสู่หมู่บ้าน

รัฐได้เข้ามาจัดและควบคุมการศึกษาสาธารณะด้วยระบบโรงเรียน โรงเรียนจึงเข้ามาแทนที่กลไกและสถาบันการเรียนรู้ของชาวบ้านซึ่งเคยมีอยู่แต่เดิม การศึกษาซึ่งเคยเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่คนส่วนใหญ่สามารถเข้าถึงได้ในชนบทกลายเป็นสิ่งที่ต้องลงทุนซื้อหามาในราคาแพง

ในขณะที่ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งจำเป็นต่อการผลิตทางเกษตรกรรมร่อยหรอลงทรัพยากรของรัฐที่หลังไหลสู่ชนบทมากขึ้นไม่สามารถเข้าไปแทนที่ความร่อยหรอของทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงนัก กลุ่มคนที่ได้เปรียบอยู่แล้วจะเข้าถึงทรัพยากรของรัฐได้มากกว่า ยิ่งหลัง พ.ศ.2518 เป็นต้นมาเมื่อการเมืองมีลักษณะเปิดกว้างมากขึ้น สถาบาศลมีส่วนร่วมในการตัดสินใจใช้ทรัพยากรที่ส่วนกลางจัดสรรมาให้เพิ่มขึ้น สถาบันสถาบาศลกลับเป็นเครื่องมือที่จะให้นายทุนกลุ่มหนึ่งซึ่งมีสายสัมพันธ์กับข้าราชการฝ่ายปกครอง เช่น นายอำเภอ ฉกชิงทรัพยากรจากส่วนกลางได้มากขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น รับเหมาก่อสร้างในโครงการสร้างงานในชนบทเป็นต้น คนเหล่านี้จะเติบโตขึ้นมาเป็นนักการเมืองท้องถิ่น ซึ่งมักมีสายสัมพันธ์โยงใยไปถึงนักการเมืองระดับชาติในฐานะหัวคะแนนให้ด้วย จึงเข้าไปสังกัดในเครือข่ายของกลุ่มอุปถัมภ์ขนาดใหญ่ของนักการเมืองระดับชาติซึ่งเป็นผู้ที่สามารถเข้าถึงทรัพยากรของรัฐได้อย่างมหาศาล

การปรับตัวของชาวบ้าน

การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์และความเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากรดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ตลอดจนแรงกระตุ้นจากภาครัฐและเอกชนหลาย ๆ ประการ นำไปสู่การปรับตัวอย่างมากในชุมชนหมู่บ้าน เพื่อตอบสนองความอยู่รอดในสภาวะใหม่ แต่การปรับตัวนั้นไม่เหมือนกันในแต่ละชุมชน การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงและแรงกระตุ้นในแต่ละชุมชนนั้นจะขึ้นอยู่กับความพร้อมและปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนของตน ในขณะเดียวกันการปรับตัวของชุมชนเป็นผล

ให้หลังจากภายนอกที่เข้าไปในชุมชนต้องปรับเปลี่ยนการกระทำของตนเช่นกัน จึงเกิดเป็นลูกโซ่ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขของการปรับตัวและการตอบสนองของคนกลุ่มต่างๆ ในชนบท

การปรับตัวของชาวบ้าน พุคอีกนัยหนึ่งก็คือการสร้าง ความหลากหลายในทุก ๆ ทาง (diversification) ไม่ว่าจะเป็นการใช้และจัดการด้านแรงงาน การแสวงหาแหล่งสินเชื่อ, แหล่งที่มาของรายได้, ชนิดของพืชที่ปลูกรวมทั้งพืชเศรษฐกิจที่ปลูกตามฤดูกาล, วิธีการเพาะปลูก, การอิงแบบแผนพฤติกรรมของวัฒนธรรมตลาดเสรีพร้อมกันไปกับวัฒนธรรมของระบบอุปถัมภ์ ฯลฯ เพื่อตอบสนองต่อการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์และความร่อยหรอของทรัพยากร

ในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีการปรับตัวของภาคเกษตรกรรมในหัวข้อต่อไปนี้

1. การปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความร่อยหรอของป่าและที่ดิน
2. การตอบสนองต่อตลาดแบบยืดหยุ่น
3. ปัญหาการปรับตัวของชาวนาเล็ก

1. การปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความร่อยหรอของป่าและที่ดิน

หากมองความร่อยหรอของทรัพยากรป่าในระดับการบริหารทรัพยากร จะพบได้ว่ารัฐได้เข้ามาดึงเอาป่าไปดูแลรักษาเองทั้งหมดโดยทางกฎหมาย และได้ขยายองค์การของรัฐเข้ามาจัดการให้เป็นไปตามกฎหมาย ในระยะหลังการจัดการบริหารทรัพยากรป่าของรัฐประสบความสำเร็จล้มเหลว ดังจะเห็นจากตัวเลขความสูญเสียป่าในระยะ 30 ปีที่ผ่านมา ในสภาพเช่นนี้ชาวบ้านในชนบทสูญเสียทรัพยากรป่าซึ่งตนเคยใช้ประโยชน์ลงเรื่อย ๆ หรือถูกกระตุ้นให้ใช้ทรัพยากรป่าอย่างไม่ยั่งยืน ชาวบ้านปรับเปลี่ยนทัศนคติของตนที่สัมพันธ์กับป่า เพื่อให้ตนได้ใช้ประโยชน์จากป่าเท่าเทียมกับคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคม กล่าวคือมองว่าสิทธิการใช้ประโยชน์จากป่านั้นเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ หรือความจำเป็นตามธรรมชาติให้สิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่าได้โดยไม่สัมพันธ์กับกฎหมายบ้านเมือง ทัศนคติใหม่เช่นนี้ในแง่หนึ่งก็เป็นการเผชิญกับการแทรกแซงการใช้สอยป่าของรัฐและนายทุนอิทธิพล ในอีกแง่หนึ่งก็ให้เหตุผลแก่การใช้สอยป่าของชาวบ้านเองด้วย

แนวทางการใช้สอยป่าของชาวบ้านนั้นมีเป็นสองทาง กล่าวคือถ้ามองสิทธิตามธรรมชาติว่าพึงแสวงหาประโยชน์จากป่าตามกำลังความสามารถอย่างเต็มที่เหมือนกับที่นายทุนกระทำต่อป่า การบุกรุกที่ป่าเพื่อตัดไม้ขาย, รับจ้างนายทุนลักลอบทำไม้, โคนร้างถางป่าเพื่อทำไร่ ฯลฯ ก็ทำได้ตามสิทธิโดยธรรมชาติ หรือทางที่สองก็คือถือว่าป่าเป็นสิทธิตามธรรมชาติของชาวบ้านจะต้องได้ครอบครอง, จัดการ และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ก็จะไปสู่การอ้างสิทธิของป่าชุมชน สองแนวทางนี้ขัดแย้งกันอยู่ในตัว จึงมีความขัดแย้งในเรื่องนี้อยู่ในชุมชนหลายแห่ง

ในส่วนของการปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความร่อยหรอของที่ดินนั้น ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือ เมื่อการปลูกข้าวเพื่อป้อนตลาดมีมากขึ้น แต่ที่ดินกลับลดน้อยลงไม่สามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกได้ จึงต้องหันมาหาพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง เช่น ข้าว กข. และข้าวชนิดอื่น ๆ รวมทั้งต้องใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงในปริมาณที่สูงขึ้น แต่ในความเป็นจริงแล้วข้าวเป็นพืชที่ให้ผลกำไรมากน้อย ตลอดเวลาหลายปีที่ผ่านมา รัฐมีนโยบายที่จะกดราคาข้าวให้ต่ำด้วยการเก็บพรีเมียมในการส่งออก ด้วยเหตุนี้จึงผลักดันให้เกษตรกรหันไปปลูกพืชอื่นเสริมหรือแทน แล้วเร่งกระบวนการเปลี่ยนการผลิตไปสู่ลักษณะเชิงพาณิชย์ให้เร็วขึ้น

2. การตอบสนองต่อตลาดแบบยืดหยุ่น

นอกจากความร่อยหรอของป่าและที่ดินแล้ว อีกปัญหาที่ชาวบ้านได้รับก็คือรายได้จากผลผลิตในไร่นาไม่เพียงพอ ซึ่งเป็นผลนำไปสู่การปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของตน เป็นการปรับตัวทั้งการผลิตและแรงงาน การปรับตัวมีลักษณะแบบยืดหยุ่น ซึ่งหมายถึงการไม่เข้าสู่ตลาดอย่างเต็มตัว กล่าวคือมีความสัมพันธ์กับตลาดทั้งเชิงพาณิชย์และเชิงอุปถัมภ์

ในด้านการปรับตัวทางด้านการผลิตนั้น ชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นมีวิธีการที่แตกต่างกันออกไป เช่น การผสมผสานการปลูกพืชแบบเลี้ยงตนเองกับการปลูกเพื่อขายไว้ด้วยกัน สัมพันธ์กับตลาดทั้งเชิงพาณิชย์และเชิงอุปถัมภ์ หรือการปรับเปลี่ยนชนิดของผลผลิต

การผสมผสานการปลูกพืชแบบเลี้ยงตนเองกับการปลูกเพื่อขาย

แม้ว่าผลผลิตในไร่นาจะสามารถสร้างรายได้เป็นตัวเงินได้ แต่ก็ไม่มากจนเป็นกอบเป็นกำนัก ทั้งนี้เพราะผลผลิตทางด้านการเกษตรมักจะมีประสบปัญหาต่างๆ มาก โดยเฉพาะปัญหาความผันผวนทางด้านราคา ชาวบ้านจึงลดความเสี่ยงในการที่จะผลิตเพื่อขายเพียงอย่างเดียว แต่พยายามรักษาระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวกับการผลิตเพื่อขายควบคู่กันไป เพื่อเป็นพลังสำรองการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นหลักประกันความอยู่รอด คือยังทำให้มีกินมีใช้อยู่ ถ้าหากการผลิตเพื่อขายมีปัญหา ดังนั้นจึงพบว่าในปัจจุบันนี้มีชาวนาเป็นจำนวนมากที่ผสมผสานลักษณะการผลิตทั้ง 2 นี้เข้าด้วยกัน เช่น ชาวนาในภาคอีสานที่ใช้พื้นที่กว่าครึ่งเพื่อเพาะปลูกข้าวเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ด้วยเหตุนี้ชาวอีสานจึงสามารถรักษาการผลิตข้าวให้เป็นการผลิตง่าย ๆ ตามที่ตนเองมีความรู้ไว้ได้ ชาวนาในภาคเหนือซึ่งมีที่ดินถือครองจำนวนน้อย มักนิยมปลูกข้าวพันธุ์ "ดอเล็ก" ซึ่งเป็นข้าวเบา กินเวลาเพียง 3 เดือน เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน และทำให้มีเวลาที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ในที่นาของ

ตนเองได้มาก หรือแม้แต่ในภาคกลางซึ่งการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวกว้างขวางมานานและเข้มข้นกว่า ก็พบว่าชาวนาทำนาไว้กินเป็นสำคัญ แม้แต่แรงงานที่อพยพไปทำงานที่อื่น ก็มักนิยมกลับมาทำนาที่บ้าน ในหน้านาชาวนาที่ออกไปทำงานนอกภาคการเกษตรเด็ดขาดแล้วก็พยายามรักษาที่นาของตนไว้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

แต่พื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจก็เพิ่มขึ้นอยู่ตลอดเวลา เช่น ภาคอีสาน ในปี พ.ศ.2493 มีพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเพียง 3.9% ของพื้นที่เพาะปลูก แต่ พ.ศ.2505 เพิ่มขึ้นเป็น 10.9% และเพิ่มขึ้นเป็น 27.8% ในปี พ.ศ.2532

แม้ว่าชาวบ้านจะปลูกพืชเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้นก็ตาม แต่ก็ยังมีความพยายามที่จะรักษาการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอาไว้โดยไม่ต้องใช้เงิน ที่สำคัญกว่านั้นคือถือคติการแลกเปลี่ยนที่เป็นธรรมต่อมนุษย์แทนการถือความยุติธรรมของราคา เช่น เอาพริกไปแลกเปลี่ยนกับไหมเพื่อใช้ทอผ้า ฯลฯ

สำหรับหัวข้อการปรับตัวอื่น ๆ จะกล่าวต่อไปในหัวข้อ 32